

ФАТВО ВА ҲУКМ ЧИҚАРИШ ЖАРАЁНИДА МЎЪТАДИЛЛИК МЕЗОНЛАРИ

Илхомидинова Мархабохон Ўткиржон кизи

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Исломишунослик мутахассислиги 2-босқич магистранти

Аннотация: Мақолада Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг “Васатия – ҳаёт йўли” асарлари асосида фатво ва ҳукм чиқариш жараёнида мўътадиллик мезонлари ўрганилди. Шариатдаги мўътадиллик тимсоли сифатида катта мужтаҳид уламолар томонидан фикҳнинг кичик шўъбаларида ишлатиш учун жорий қилинган қоидалар ҳам санаб ўтилган. Фатво ва ҳукм чиқаришда мўътадиллик принципини ўзида мужассам этган қоидалар кенг тарзда асл ва мўтабар манбалар асосида ёритилган.

Калит сўзлар. Фатво, ҳукм, зонниёт, саҳиҳ урф, ҳукм ҳолати, васатийлик.

Ислом дини – мўътадиллик динидир. Уни енгил қилиб тушинтириш катта аҳамият касб этади. Оғир вазиятларда енгиллик бериш Ислом динидаги мўътадиллик принципининг асосий кўринишларидан бири ҳисобланади. Қуйидаги оят бунга далолат қилади: **“Аллоҳ сизларга енгилликни истайди, сизларга оғир бўлишини истамайди”**.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирда бутун жаҳон оммаси мўътадиллик каби хислатга эътибор қаратди, чунки кўпчилик экстремистик ва террорчилик ҳаракатлари айнан мўътадиллик принципини тушунмаслик ва унга амал қилмаслик оқибатида содир этилади. Ислом нуқтаи назарида мўътадилликка ёндошув ва хусусан фикҳий масалаларда мўътадиллик принципининг намоён бўлиши барчада катта қизиқиш уйғотди.

Шу туфайли фақиҳларнинг мўътадиллик тўғрисидаги фикр ва қарашларини ўрганиш ҳамда мутаассиблик ва динда ҳаддан ошиш каби салбий оқибатларни олдини олиш чора-тадбирларини излаш ва ўрганиш долзарб масалалардан саналади.

Фатво ва ҳукм чиқариш жуда оғир ва катта масъулият талаб этадиган вазифа ҳисобланади. Бу вазифани бажариш ҳар кимнинг кўлидан ҳам келмайди. Мазкур мавзуга қалам қўйилгандан бери токи ҳозиргача ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Шу боис бу хусусда кўп китоб, рисола ва мақолалар ёзилган ва ёзилмоқда. Фатво ва ҳукм чиқаришда асосий услуб ва қоидаларга асосланганда уларнинг замирида мўътадиллик принциплари намоён бўлади.

Қуйидаги қоидалар мўътадиллик принципини ўзида мужассам этган:

1. Замон ўзгариши билан фатволар ўзгаради.

Ислом қонунчилигида — шариатда собит туриши лозим бўлган асосларни муҳофаза қилган ҳолда ҳаётнинг шароит, замон ва макон ўзгариши билан ўзгариб турадиган қисмида маълум қоидалар асосида янгиланиб туриш йўлга қуйилган. Бошқача қилиб айтилганда, ана шу тариқа мўътадиллик татбиқ қилинган.

Шариат ўзининг собитлик қисми асосий қоидалари ва мақсадлари ила йўқ бўлиб кетиш ҳамда бузилишдан, тўғри-нотўғри ўзгаришларнинг таъсиридан сақланади. Зотан, шариатнинг вазифаси хатони тўғрилаш, эгилганни тиклашдан иборат. Шариат ўзининг иккинчи даражали нарсалар ва воситаларда эгилувчанлиги ила ҳаёт янгиликларига мослашади ва ҳар бир замон ва маконга салоҳиятли бўлади.

Бу қоиданининг татбиқ этилишига саҳобалар ҳаётидан мисол келтирсак:

Умар розияллоҳу анҳу бу қоидани жуда кўп қўллаганлар. Мушрикларни кўнглини исломга мойил қилиш мақсадида закот бериш Қуръонда айтилган бўлса ҳам, Пайғамбар алайҳиссалом бунга амал қилган бўлсалар ҳам, Умар розияллоҳу анҳу ислом дини кучайди уларга муҳтожлик сезмайди деган хулоса билан буни бекор қилганлар.

Умар розияллоҳу анҳу инсонларнинг иймони турли макон ва замонда заифлашиб туришини назарда тутиб дорул-куфрда яшаб зино қилган бокираларга ҳад жазосини қўлламаганлар. Чунки ҳад жазосини қўллаш кўпчилик иймони заифларни исломдан чиқиб кетиш хавфини келтириб чиқариши мумкин эди.

Али розияллоҳу анҳу ҳунармандга олдин пул берган ҳолда буюртма беришга рухсат бериб: “Инсон бу муомаласиз манфаат топа олмайди”, деган.

Юқорида зикр этилган қоида “Мажмаъу аҳкоми адлия”да қуйидагича келтирилади: “لا يَنكُرُ تَغْيِيرَ الْأَحْكَامِ بِتَغْيِيرِ الزَّمَانِ” - “Замон ўзгариши билан ҳукмларнинг ўзгариши инкор этилмайди”.

Бу мутлоқ қоида эмас, чунки у собит ҳукмларга тегишли эмас. Шариатнинг собит, яъни асосий қоидалар ва мақсадлар қисми инсоннинг дахли бўлмаган илоҳий таълимотлардан иборатдир. Бундай нарсаларни диний истилоҳда қатъий – кескин ҳал этилган – ҳукмлар деб аталади. Улар Қуръон ва Суннатда ҳамда мусулмон умматининг ижмоъида узил-кесил ҳал қилинган ҳукмлардир. Улар ҳақида ижтиҳод қилишга ҳеч ҳожат қолмаган. Мисол учун, намоз, закот, рўза ва ҳажнинг фарзлиги шунингдек, зино, ўғирлик, қотиллик, хиёнат, маст қилувчи ичимлик истеъмол қилиш, рибо, кимор кабиларнинг ҳаромлиги ҳамда меросдаги ҳиссаларнинг ва талоқ ва вафот иддаларининг белгиланиши вақт ўтиши билан ўзгармайди. Ушбу ва уларга ўхшаш бошқа ҳукмларни қайта кўриш ёки муҳокама қилиш бировнинг ҳаёлига ҳам келмайди. Чунки, бу каби ҳукмларда инсон ижтиҳодига имкон қолмаганини ҳамма яхши билади.

Шариатнинг иккинчи даражали нарсалар ва воситалар қисмида инсоннинг ижтиҳодига кенг йўл очиб берилган. Бу қисми мутахассис уламолар «зонниёт» деб атайдилар. Яъни «қатъий бўлмаган ҳукмлар» дегани. Улар Қуръон ва Суннатда ҳамда мусулмон умматининг ижмоъида узил-кесил ҳал қилинмаган ҳукмлардир. Чунки, бу масалаларни аслида узил-кесил ҳал қилиш нияти бўлмаган. Улар замон ва вазиятга қараб ўзгариши мумкин масалалар бўлгани учун, Аллоҳ таолонинг Ўзи уларнинг шундай қолишини ирода қилган.

Мазкур масалаларга ечим топиш учун мужтаҳидларнинг ижтиҳодига кенг шароит яратилган. Улардан баъзилари матнларда келган сўзларнинг сиртидан ҳукм

олишни йўлга қўйганлар ва «зоҳирийлар» деб аталганлар. Бошқалари эса, машҳур тўрт фикҳий мазҳаб имомлари каби, матн билан бирга унинг ишораси ва руҳига ҳам диққат билан эътибор берганлар

2. Урф ва одат қондаси.

Урф усулул-фикҳ китобларида икки турга таснифланади:

Биринчиси саҳиҳ урф бўлиб, у шариатнинг асосларига зид келмайди. Масалан, олди-сотди шартномаси сотувчи томонидан “сотдим” ва харидор томонидан “сотиб олдим” лафзларини айтиш орқали амалга оширилади. Лекин уфрга амал қилган ҳолда бу лафзларни ишлатмасдан харидор сотувчидан нархни сўраб, ўзига маъкул бўлса, тўловни амалга ошириши ва унга сотувчи розилик билдириши орқали олди-сотди муносабати амалга ошади.

Иккинчиси эса фосид урф бўлиб, у шариатнинг асос ва негизларига зид бўлади. Мазкур турдаги урфнинг шариатга зид ҳолда амалда бўлиши унга нисбатан мутаассибона ёндашув орқали мўътадиллик принциpidан четлашишни ўзида акс эттиради. Лекин биринчи турдаги урф, яъни саҳиҳ урфда шариатнинг унга берган эътиборидан келиб чиқиб мўътадиллик хусусиятлари кўпроқ намоён бўлади.

Ибн Обидийн ўзининг рисоалари тўпламида шундай ёзади: “Муфти ва қози урфга мурожаат этмасдан фақатгина “Зоҳирур-ривоя” (Ҳанафий мазҳабида биринчи ўринга қўйиладиган) манбаларига асосланиб фатво ва ҳукм чиқармаслиги керак, валлоҳу аълам”.

Ибн Обидийн мужтаҳиднинг шартларида инсонларнинг урф ва одатларини билиш шартини ҳам қўяди ва шундай таъкидлайди: “Кўпчилик ҳукмлар давр ўтиши билан ўзгаради, чунки инсонларнинг одатлари давр ўтиши билан ўзгариб туради ёки бирор янги зарурат пайдо бўлади ёхуд ўша даврнинг аҳли фикс-фасодга берилиб кетади. Агар ҳукм ўзгармасдан ўз ҳолича қолаверса, биринчидан, инсонларга турли машаққат туғилади ва зарар етади, иккинчидан, енгиллаштириш, машаққат ва зарарни кеткизиш каби шариатнинг ўзгармас қоидаларига зид бўлади. Шунинг учун мазҳабларнинг фақиҳлари ўзларининг мазҳаб имомларининг қавлларига зид қавл айтган бўлишлари мумкин ва улар бу масалада мужтаҳидларнинг даврида чиқарилган ҳукм уларнинг ўзларининг давригагина хос бўлишини назарда тутадилар. Агар муайян масала ўзгармасдан келаётган бўлса, улар албатта ўз мазҳаби мужтаҳидларининг қавлини келтирар эдилар”.

Масалан, Қуръонни ўргатиш учун устоз ёллаш ва унинг ҳақ олиши жоизлиги тўғрисида вақт ўтиши билан кўпчилик олимлар томонидан ижмоъ қилинди. Чунки аксарият илм соҳиблари ўз тирикчилиги билан машғул бўлишлари оқибатида Қуръон таълими сусайганлиги кўпчиликни хавфсиратиб қўйди.

Ибн Обидийндан олдинги ва ундан кейинги давр ҳамда замонамиз фақиҳларининг кўпчилиги замон ва макон, шароит ва ҳолат, урф-одат ва ниятнинг ўзгариши натижасида фатво ва ҳукмларнинг ўзгариши ҳақида рисоалар ёзганлар. Бу ҳолат мазкур масаланинг нечоғлик долзарб эканлигидан далолат қилади.

Яна бир катта фақиҳлардан бири Имом Қаррофий мазкур масалада шундай ёзади: “Агар одатларнинг ўзгариши ҳукми ҳам ўзгартирадиган бўлса, у ҳукмларнинг ижроси ҳам ўзгариши табиий. Одатнинг янгиланиши унга тегишли бўлган ҳукмнинг ҳам ўзгаришини тақозо этади. Муқаллид фақиҳлар бу масалани янгилик дея баҳолаб, унга ижтиҳод лаёқатини шарт қилмасликлари керак. Чунки мазкур масала кўпчилик фақиҳ олимларнинг ижтиҳоди билан ижмоъ қилинган. Биз эса, қайта ижтиҳод қилмасдан уларга эргашишимиз лозим”.

3. Фатво чиқараётганда натижа ва оқибатга назар солиш қоидаси.

Фатво чиқараётганда натижа ва оқибатга назар солиш қоидаси манфаат принципида ўзини намоён этади.

Аллоҳ таоло Қуръони каримда шундай марҳамат қилади: “Аллоҳдан ўзгага сиғинадиган кимсаларни (бутларини) сўкмангиз! У ҳолда улар ҳадларидан ошиб, жоҳиллик билан Аллоҳни сўкурлар. Ҳар бир миллатга ўзлари қилган амални мана шундай чиройли кўрсатиб қўйганмиз. Сўнгра Парвардигорларига қайтмоқлари бор. Бас, У зот уларга қилиб ўтган амалларининг хабарини берур”.

Мазкур қоидага қуйидаги ҳадиси шарифда асос бор: Имом Бухорий Жобир ибн Абдуллоҳдан ривоят қилади: (ҳадиснинг мазмуни:) “Биз Пайғамбаримиз алайҳиссалом билан бирга ғазотда эдик. Ҳижрат қилган кишилардан бири Ансорлардан бирини орқасидан атайлаб тепди. Ўртада низо кўтарилди. Пайғамбаримиз алайҳиссалом буни эшитиб у муҳожирни сўроқ қилдилар. Натижада у ёлғондан мусулмонлар ичига кириб олган кофир эканлиги аниқланди. Умар ибн Хаттоб кофирликда айбланган мунофиқни қатл этишга изн сўраганларида Пайғамбаримиз алайҳиссалом: “Унга тегинма, одамлар Муҳаммад ўз саҳобаларини қатл қилаётган экан деган гапни айтиб юришларидан қўрқаман”, дедилар”.

Имом Шотибий раҳматуллоҳи алайҳи бу борада шундай деган: “Муфти ўз фатвосидан келиб чиқадиган натижа ва оқибат назар солиб, фатво чиқариши лозим”.

Бу борада саҳобалар ҳаётдан сабоқ оладиган мисоллар кўп. Саҳобалар Шориъ (Аллоҳ)нинг мақсади ва ҳукмларининг маъносини чуқур фаҳмлаганлар. Ташриъ (қонун яратиш) ғояларини яхши тушуниб, шу асосда иш юритганлар. Жумладан, амирул-мўминийн Умар розияллоҳу анҳу зинода айби тасдиқланган бокира аёлга ҳад жазосини қўллагандан кейин уни сургун қилдирмаганлар. Ваҳоланки, Пайғамбаримиз алайҳиссалом бир ҳадисларида худди шундай жиноят қилган бокирага ҳад жазосини қўллаб, қўшимча жазо сифатида уни бир йилга сургун қилишга ҳукм қилган эдилар.

Умар розияллоҳу анҳу мазкур аёлни сургун қилиш оқибатида катта фитна ва фасод келиб чиқишини назарда тутиб, шунингдек, дин душманлари томонидан “мусулмонлар мусулмонларни ўз диёридан ҳайдаяпти” деган таънани эшитишдан хавфсираб шундай ҳукм чиқарган ва ҳукм чиқараётиб: “Мен мусулмонларни сургун қилмайман”, деган.

Албатта, мусулмонлар ҳақида бундай гапларнинг тарқалиши уларга ярашмайдиган бир ҳолат бўлиб, бир пайт келиб уларга зарар бериши турган гап эди.

Амирул-мўминийн Али розияллоҳу анҳу: “Фитна – инкор этишга кифоя этади”, деган қисқа лекин чуқур мазмун ва моҳият касб этган иборани доим ишлатар эдилар. Мазкур қисқа иборадан бир иш ёки ҳукм фитна келтириб чиқарадиган бўлса, у ишга қўл урилмайди, ҳукм ҳам ижро этилмайди деган маъно келиб чиқади.

Умар ибн Абдулазиз ҳокимият тепасига чиққандан кейин баъзи шаръий ҳукмларни татбиқ этишни кечиктириб турди. Унинг ўғли тезроқ татбиқ этишга ошиқиб, отасини бу ишга ундади. Умар ибн Абдулазиз ўғлининг қистовига шундай жавоб беради: “Мен татбиқ этмоқчи бўлган ҳукмларнинг барчаси тўғри, лекин ҳаммасини бир пайтнинг ўзида жорий этиш инсонларга оғирлик қилишидан кўрқаман. Одамлар ҳукмларнинг барчасидан юз ўгиришлари мумкин. Уларнинг ичида фитна кўзғатадиганлари ҳам йўқ эмас”.

Усмон розияллоҳу анҳу ҳаж қилаётган пайтда мусофир бўлса ҳам фарз намозларни қаср қилмай (тўрт ракатлик фарз намозни икки ракатга қисартирмай) ўқидилар. Аслида мусофир киши тўрт ракатлик фарз намозларни икки ракатга қисартириб ўқиши вожиб ҳисобланади. Лекин Усмон розияллоҳу анҳу кўзга кўринган шахс – халифа бўлган. Баъзи тушунмайдиган кишилар у кишига эргашиб, намоз тўрт ракатдан икки ракатга ўзгарибди деган хулосага боришларидан хавфсираган халифа Усмон розияллоҳу анҳу ҳажда фарз намозларини қаср қилмай адо этганлар.

Умар розияллоҳу анҳу шуро (маслаҳат) кенгаши қарорлари ва ҳокимларнинг ваколатларини изоҳлайдиган баёнот чиқарар ва оммага эшиттирар эдилар. Лекин Абдурроҳман ибн Авфнинг маслаҳатига кўра кўп одамлар яхши тушунмаслиги ва юртларига нотўғри тасаввур ва тушунча билан бориб, бошқаларга ҳам тушунмаган нарсаларини янада тушунарсиз қилиб тарқатишлари бир хавф-хатар туғдиришини назарда тутиб Умар розияллоҳу анҳу оммага эълон этишни тўхтатдилар.

Оврўпа Мусулмонлари Кенгашининг қарорларига ҳам бир назар солсак, бу қоидага амал қилишини кўришимиз мумкин. Масалан, масжид имомлари фуқоролар томонидан ўз ҳудудларининг фуқоролик қонунларига биноан қайд этилган никоҳни тасдиқлайдиган гувоҳнома тақдим этилгандан кейингина шаръий никоҳдан ўтказишлари мумкин. Акс ҳолда масжид имоми унга мурожаат этган эр ва аёлни шаръий никоҳдан ўтказиши мумкин эмас.

Бундай қарорларнинг чиқарилиши фатво ва ҳукм чиқаришда оқибат ва натижага назар солиш қоидасига амал қилишнинг бир кўринишидир.

4. Фатво чиқараётганда шахс ва нарсаларнинг аҳволини ўрганиш қоидаси.

Имом Шотибий: “Мужтаҳид ҳар бир мукаллаф (оқил ва балоғатга етган) кишининг ҳолати ва лаёқатига назар солиши лозим. Чунки ўзига хос амалларни барча мукаллаф кишилар бир хил даражада бажаришга кучлари етмаслиги мумкин. Мужтаҳид ҳар бир мукаллаф кишининг ҳолати ва лаёқатига қараб ҳукм чиқариши унинг шариат мақсадлари ва буйруқларини нечоғлик тушуниб етганидан далолат қилади”, деб ёзади.

Мазкур қоидага никоҳ муносабитини мисол келтирсак, масала янада ойдинлашади. Никоҳ суннат амал ҳисобланади, лекин шахснинг ҳолатига қараб уни турлича таснифлаш мумкин. Кишининг уйланишга ҳамма шароити бўлса ҳамда уйланмаса зинодек катта гуноҳга қўл уриши аниқ бўлса, уйланиш унинг учун фарз даражасига кўтарилади. Уйланишга қурби етадиган киши уйланмаса зино қилишининг хавфи бўлса, уйланиш унинг учун вожиб бўлади. Уйланишга қурби етадиган кишига зино қилиш хавфи бўлмаса, унинг уйланиши суннат бўлади. Уйлангандан кейин хотинини боқиш умуман қўлидан келмайдиган ёки жинсий томондан ожиз бўлган кишининг уйланиши мумкин эмас.

Улуғ мужтахидларимиз Қуръони Карим ва суннати набавия асосида, шариат қоидаларини маҳкам тутган ҳолда, ҳар замон ва маконга салоҳияти бор Ислом динининг ғоялари, мақсадларини ҳамда инсонларнинг имконлари ва эҳтиёжларини ҳисобга олиб, иш юритганлар.

Юқорида кўриб чиқилган қоидалардан ташқари шариатдаги мўътадиллик тимсоли сифатида катта мужтахид уламолар томонидан фикҳнинг кичик шўъбаларида ишлатиш учун жорий қилинган қуйидаги қоидаларни кўришимиз мумкин:

- Машаққат енгилликни жалб қилади.
- Зарурат чоғида ман қилинган нарсалар мубоҳ бўлади.
- Икки зарардан енгил танланади.
- Охирги зарурат гуноҳни кўтаради.
- Умумий зарарни йўқотиш учун хусусий зарар раво кўрилади.
- Зарарни қайтариш фойдани жалб қилишдан афзалдир.

Шу тарзда, мўътадилликни ўзига шиор қилиб олган Ислом фикҳи замонлар оша мусулмонларнинг талабларига жавоб бериб келмоқда ва ўзининг барча замонлар ҳамда маконларга мос эканини исбот қилмоқда.

Мўътадиллик принципига амал қилинган жараён ва муҳитни тарихий нуқтаи-назардан ўрганиш натижасида турли фитна ва ғалаёнларга сабаб бўлиб, фуқоролик уришини келтириб чиқарган ва чиқараётган ҳамда жамиятга салбий таъсир этган ва этаётган мутаассиб ва ғулувга кетган тоифаларга қарши курашиш ва уларнинг ғояларига илмий асосда раддия беришни вазият тақозо этади. Шу билан бирга ижтимоий, маданий ва иқтисодий муносабатларда мўътадиллик принциплари ҳамда ҳукм ва фатво чиқаришдаги мўътадиллик мезонларини тадқиқ этиш орқали уларни жамият манфаатига назарий ва амалий аҳамиятини кўрсатиб бериш мутахассислар олдида турган вазифалардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

¹ Бақара сураси, 285-оят.

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Васатия – ҳаёт йўли.- Т.: “Шарқ”, 2006. 76-б.

¹ Доктор Абдуллоҳ ибн Шайх ал-Маҳфуз ибн Бийх. Фатво чиқаришда мўътадиллик меъёрлари. Кувайт 2005 йил 21-23 май. “Васатия-манҳажул ҳайат” илмий анжумани тўплами.

¹ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Васатия – ҳаёт йўли.- Т.: “Шарқ”, 2006. 79-б.

¹ Ибн Обидийн. Мажмаъур-расоил. (электрон вариант)

¹ Ал-Қаррофий. Ал-фурук. (электрон вариант)

¹ Анъом сураси, 108-оят.

¹ Саҳиҳул-Бухорий, ҳадис рақами 4907 « قَالَ النَّبِيُّ - ﷺ - « دَعَاهُ لَا يَتَحَدَّثُ النَّاسُ أَنَّ مُحَمَّدًا يَفْتُلُ أَصْحَابَهُ »

¹ Иброҳим ибн Мусо Шотибий. Ал-Мувафиқот фи усулиш-шариат. - Қоҳира.: Дорулфикр, 1982. 5-жилд, 178-б.

¹ Доктор Абдуллоҳ ибн Шайх ал-Маҳфуз ибн Бийх. Фатво чиқаришда мўътадиллик меъёрлари.

¹ Иброҳим ибн Мусо Шотибий. Ал-Мувафиқот фи усулиш-шариат. 2-жилд, 148-б.

¹ Доктор Аҳмад Ровий (Оврўпо исломий ташкилотлари раиси). Мўътадиллик ва маданий масофа. Кувайт 2005 йил 21-23 май. “Васатия-манҳажул ҳайат” илмий анжумани тўплами.

¹ Иброҳим ибн Мусо Шотибий. Ал-Мувафиқот фи усулиш-шариат. 5-жилд, 55-б.

¹ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Васатия – ҳаёт йўли.- Т.: “Шарқ”, 2006. 79-б.